

<https://doi.org/10.62837/2025.8.355>

GÜNEL ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Universiteti, Filologiya və tərcümə
kafedrasının doktorantı
email: gunel.ahmadova@au.edu.az

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SƏBƏB-NƏTİCƏ ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan dilində səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin quruluş və semantik xüsusiyyətləri araşdırılır. Cümlələrarası mənə əlaqələrinin yaranmasında bağlayıcısız konstruksiyaların rolu, səbəb və nəticə münasibətinin intonasiya, məntiqi vurğu və kontekst vasitəsilə ifadə formaları təhlil olunur. Müəyyən edilir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə əlaqə bağlayıcılar vasitəsilə deyil, mənə yaxınlığı və ardıcılıqla təmin edilir. Məqalədə bu tip cümlələrin funksional yükü, dilin dinamik inkişafında və nitqdəki sadələşmə proseslərindəki rolu da izah olunur.

Açar sözlər: səbəb-nəticə əlaqəsi, tabesiz mürəkkəb cümlə, sintaktik əlaqə, semantika və s.

GUNEL AHMADOVA

Cause-Effect Relations in Asyndetic Compound Sentences in Azerbaijani language

Abstract

The article examines the structural and semantic features of compound sentences without conjunctions that express cause-and-effect relations in the Azerbaijani language. The study highlights the syntactic and semantic mechanisms through which such relations are established without the use of connectors. It is concluded that the linkage between clauses is provided through meaning, logical sequence, and intonation rather than conjunctions. The research also emphasizes the communicative and stylistic value of such constructions in the modern Azerbaijani language, reflecting tendencies of simplification and expressiveness in speech.

Keywords: *cause-effect relation, compound sentence, conjunction omission, syntax etc.*

ГЮНЕЛЬ АХМЕДОВА

ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕННЫЕ БЕССОЮЗНЫЕ СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются структурные и семантические особенности бессоюзных сложных предложений, выражающих причинно-следственные отношения в азербайджанском языке. Анализируются механизмы выражения смысловой связи между частями предложения без использования союзов, роль интонации и контекста. Автор приходит к выводу, что смысловая зависимость в таких конструкциях формируется на основе последовательности мыслей и семантической близости, а не формальных связующих элементов.

Ключевые слова: *причинно-следственная связь, бессоюзное сложное предложение, синтаксис, семантика*

Giriş. Mürəkkəb cümlə, dilin sintaktik quruluşunda mühüm yer tutan, iki və ya daha çox sadə cümlənin məna və qrammatik əlaqə ilə birləşməsindən yaranan cümlə tipidir. Bu cür cümlələr fikrin daha geniş, dəqiq və məntiqi şəkildə ifadəsinə imkan yaradır. Mürəkkəb cümlələrdə hissəciklər, bağlayıcılar və intonasiya vasitəsilə cümlə hissələri arasında müxtəlif məna münasibətləri, səbəb, nəticə, şərt, zaman və s. qurulur. Beləliklə, mürəkkəb cümlə fikrin inkişafında, mətnin məntiqi axarında və üslubi rəngarəngliyində əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Ə. Rəcəbli mürəkkəb cümlələr haqqında yazır: “Mürəkkəb cümlələrdən (istər tabesiz, istər tabeli olsun) feili konstruksiyalı sadə cümlələrə keçilməsində dilin inkişafının iki əbədi və universal qanunu - qənaət və sadələşmə qanunu (bunlara çox vaxt qənaət prinsipi və sadələşmə prinsipi də deyilir) mühüm rol oynamışdır. İndinin özündə belə feili konstruksiyalı sadə cümlələrin işlədilməsi fikrimizi, ifadəni xeyli sadələşdirsə də, xeyli vaxt və digər atributların qənaətinə gətirsə də, biz onu ən çox kitab dilində - ədəbi dilin yazılı qolunda işlədirik. Fikirləşmək üçün vaxtımız məhdud olduqda, nitq prosesində, başqa sözlə desək, ədəbi dilin şifahi qolunda indi də daha çox tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən istifadə edirik” [10, s. 448].

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə sistemi semantik və sintaktik baxımdan olduqca zəngindir. Bu sistemin ən diqqətəlayiq qollarından biri tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Onlar bir neçə sadə cümlənin bağlayıcısız şəkildə, lakin məna əlaqəsi əsasında birləşməsi ilə yaranır. Bu cür cümlələrdə hissələr arasında əsas bağlayıcı vasitə intonasiya, məntiqi ardıcılıq və situasiya olur. Xüsusilə səbəb-nəticə əlaqəsi bu tip cümlələrdə çox aydın şəkildə özünü göstərir, çünki iki hadisə arasında təbii bir məntiqi zəncir qurulur: biri hadisənin səbəbini, digəri isə nəticəsini ifadə edir.

Səbəb-nəticə əlaqəsi dilin düşüncə ilə birbaşa bağlılığını əks etdirən semantik münasibətlərdən biridir. İnsan təfəkküründə hər hadisə müəyyən bir səbəbə bağlıdır və bu bağlılıq dilin strukturunda da öz əksini tapır. Azərbaycan dilində bu əlaqə ən çox “çünki”, “ona görə ki”, “belə ki” kimi bağlayıcılarla ifadə olunsa da, tabesiz konstruksiyalarda bu sözlər ixtisar edilir, əlaqə yalnız məna və intonasiya yolu ilə yaranır. Çünki tabelilik bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümləni, tabesizlik bağlayıcıları isə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bağlayır. Məsələn, “Yağış yağdı, torpaq yumşaldı” cümləsində səbəb və nəticə münasibəti açıqdır. Burada “ona görə ki” bağlayıcısı işlədilməsə də, eşidən və ya oxuyan şəxs dərhal başa düşür ki, torpağın yumşalmasının səbəbi yağışın yağmasıdır. T.Şükürlü qeyd edir ki, *tarixən mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir-biri ilə bağlayıcısız bağlanmışdır. Araşdırma zamanı bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlənin bu tipindən geniş şəkildə istifadə olunduğu aydın olur. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıralı olur, ona görə də iki sadə cümlənin birləşməsi şəklində formalaşır. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə “Oğuznamə”nin sintaksisinə də aiddir: Buğdayı qonşuna sat, çörəgin bilə yeyəsən* [Şükürlü, 2019, s.63]. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə də digərləri ilə müqayisədə bağlayıcıya bağlıdır: İşıqlar söndü, ekran qaraldı..

Bu tip konstruksiyalarda məna əlaqəsi kontekstdən və hadisələrin təbii ardıcılığından asılı olur. Q.Kazımov yazır ki, *“bu cür cümlələr ikikomponentli olur. Birinci hissə adətən səbəb, ikinci hissə ondan doğan nəticədir. Məsələn, Ağacların dövrəsində yarasalar uçuşdu, Əşrəf diksindi”* və s. *Bu tip cümlələri əksərən feilin eynizamanında olur.* [Kazımov, 2007, s.292].

Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsinin ifadə vasitələri sırasında intonasiya mühüm rol oynayır. Səbəb hissəsi adətən bir qədər aşağı intonasiya ilə, nəticə hissəsi isə tamamlayıcı intonasiya ilə deyilir. Bu xüsusiyyət danışq nitqində əlaqəni aydınlaşdırır. Yazılı nitqdə isə bu əlaqə çox zaman vergül və ya nöqtəli vergül vasitəsilə göstərilir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin semantik tiplərinə baxdıqda, onların bir neçə məna çaları daşdığını görürük. Bəzi cümlələrdə real nəticə ifadə olunur: “Qapı açıldı, içəri soyuq doldu”. Burada birinci hissə (qapının açılması) real səbəbdir, ikinci hissə isə onun nəticəsidir. Bəzi hallarda isə nəticə emosional və ya metaforik xarakter daşıyır: *“Gecə uzandı, sükut dərinləşdi.* Bu cümlədə səbəb-nəticə əlaqəsi fiziki deyil, hissi-emosional xarakterdədir. Belə cümlələr Azərbaycan dilinin üslubi zənginliyini göstərir.

“Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında münasibətdə səbəb və nəticədən başqa fərqli məna çalarını da özünü göstərir: səbəb-nəticə, əsas-nəticə, şərt-nəticə çaları” [Seyidov, 2007, s.282].

Dilin poetik qatında, xüsusilə bədii nəsrə və poeziyada bu cür tabesiz konstruksiyalar emosional yüklənməni artırmaq, nitqə dinamiklik vermək üçün tez-tez işlədilir. Elmi baxımdan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsinin

əsas şərtlərindən biri loji ardıcılığın qorunmasıdır. Əgər birinci cümlə hadisənin səbəbini, ikinci cümlə isə onun nəticəsini ifadə edirsə, bu, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə hesab olunur. Əks halda, yalnız sadə ardıcılıq yaranır, semantik əlaqə isə zəifləyir.

Belə cümlələrin sintaktik təhlilində budaq cümlə ilə baş cümlə anlayışları formal baxımdan mövcud olsa da, bu konstruksiyalarda onların sərhədi elastikdir. Bağlayıcı olmadığından, hissələr arasında tabe və ya tabesiz münasibət deyil, koordinativ-semantik əlaqə yaranır. Bu əlaqə “A → B” istiqamətində düşüncə axınıni əks etdirir. Buludxan Xəlilov qeyd edir ki, “*səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrə oxşayır. Hər ikisində işin ardıcılıqla icrası müşahidə olunur və hər iki halda səbəb-nəticə mənası sezilir. Lakin onları fərqləndirmək üçün əsas mənaya diqqət yetirmək lazımdır. “Axşam düşdü, göylər qaraldı” cümləsində əsas mənaya görə səbəb-nəticə əlaqəsi ifadə olunur*” [Xəlilov, s.2017, s.259].

Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin istifadəsi danışıq nitqində və publisistik üslubda da artmaqdadır. Bunun əsas səbəbi kommunikativ səmərəliliyə yönəlmiş tendensiyadır: danışan şəxs fikrini daha sadə, lakin mənalı formada ifadə etmək istəyir. Bu baxımdan tabesiz səbəb-nəticə cümlələri həm iqtisad prinsipi, həm də emosional yüklülük baxımından əlverişlidir. Türk dilləri sistemində aparılan müqayisələr göstərir ki, oxşar hadisə digər türk dillərində də mövcuddur. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “*Yağmur yağdı, yollar palçıq oldu*”, yaxud qazax dilində “*Жаңбыр жауды, жер жұмсарды*” cümlələri eyni tip sintaktik əlaqəni daşıyır. Bu, tabesiz səbəb-nəticə cümlələrinin türk dillərinin ümumi sintaktik xüsusiyyəti kimi formalaşdığını göstərir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tədris baxımından öyrədilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər və tələbələr çox vaxt bu tip cümlələri yalnız “bağlayıcısız birləşmə” kimi dəyərləndirirlər, halbuki burada dərin semantik əlaqə mövcuddur. Tədrisdə bu əlaqənin intonasiya, məna və struktur səviyyələrində göstərilməsi zəruridir.

Nəticə: Aparılmış təhlil göstərir ki, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunda özünəməxsus yer tutur və həm formal, həm də məzmun baxımından müstəqil sistem kimi fəaliyyət göstərir. Bu cür cümlələrdə fikir ardıcılığı və hadisələrin məntiqi axını əsasən intonasiya, məntiqi vurğu və bağlayıcısız əlaqə vasitəsilə təmin olunur. Məhz bu xüsusiyyət onların dilin təbii ritminə uyğunlaşmasını və nitqin axıcılığını artırmasını şərtləndirir.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə hadisələrin biri digərini doğurur, bu isə düşüncənin inkişaf istiqamətini aydın şəkildə əks etdirir. Türk dillərində aparılan müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, bu sintaktik model ümumtürk dil tənəkkürünün məhsuludur. Bu, həm qədim türk abidələrində, həm də müasir türk dillərində müşahidə olunan paralel quruluşlarla təsdiqini tapır. Beləliklə, Azərbaycan dilindəki səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr təkcə milli dil hadisəsi

deyil, eyni zamanda ümumtürk sintaktik ənənəsinin canlı davamı kimi dəyərləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K., (1998), Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Maarif, Bakı, 281 s.
2. Əliyev, M. (2016). Müasir Azərbaycan dilində semantik münasibətlər. Bakı: Nurlan.
3. Hacıyev, T. (2007). Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: ADPU nəşriyyatı
4. Xəlilov, B. (2017) Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, Adiloğlu, 428 s.
5. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı: Təhsil, 2007, 496 s. Seyidov, Y., Abdullayev Ə.Həsənov, A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksisi. Bakı: Şərq-qərb, 2007,
6. Rəcəbli Ə. (2003), Göytürk dilinin sintaksisi, IV cild, Nurlan, Bakı, 634 s.
7. Vəliyev, S. (2019). “Tabesiz mürəkkəb cümlələrin funksional-semantik xüsusiyyətləri.” Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, 3(2), 45–58.
8. Şükürlü T. Oğuznamənin dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr, Bakı: Tədqiqələr, 2019. S.60-69.

Rəyçi : Fil:ü.f.d. Dilbər Vətən qızı Cəmali